

पक्ष

10

— महाभारत

— रिगोबेर्ता मँचु तुम

-

0681CH10

परिचय

माणूस फार पूर्वीपासून समाजात वावरत आला आहे. जेव्हा मोठ्या संख्येने लोक एकत्र राहतात तेव्हा मतभेद आणि अराजकता निर्माण होऊ शकते आणि समाजात सुव्यवस्था आणि सलोखा राखण्यासाठी नियम आवश्यक ठरतात.

कदाचित घरी काही सोपे नियम आहेत जे आपण पाळणे अपेक्षित आहे. तुम्ही ज्या शाळेत शिकता तिथेही नियम असतात - काही विद्यार्थ्यांसाठी, काही शिक्षकांसाठी. उच्च वर्गात परीक्षा देणाऱ्या विद्यार्थ्यांना काही नियमांचे पालन करणे बंधनकारक आहे. रस्त्यावरील वाहनचालकांनी वाहतुकीचे नियम पाळणे अपेक्षित आहे. सर्व प्रकारच्या नोकऱ्यांमध्ये काम करणाऱ्या लोकांनीही त्यांच्या नियोक्त्याने घालून दिलेल्या नियमांचे पालन करणे आवश्यक आहे, तर नियोक्त्यांनी देखील त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना वचनबद्ध केलेल्या नियमांचे पालन करणे आवश्यक आहे.

त्या नियमांचे पालन कोणी केले नाही तर काय होईल? याचे साधे उत्तर म्हणजे समाज काम करू शकणार नाही.

चला जाणून घेऊया

- पान 151 वरील आ. 10.1 मध्ये दिलेल्या दोन चित्रांचे वर्णन करा - त्यांच्यात काय फरक दिसतो?
- नियमांवरील आपल्या चर्चेशी याचा संबंध कसा जोडायचा?
- तुमच्या शाळेतील काही नियम काय आहेत? ते कोणी बनवले?

नियम कोण आणि का बनवतो? ते कसे बनवले जातात? हे काही प्रश्न आपण या प्रकरणात शोधणार आहोत. निर्णय घेणे, समाजाचे जीवन वेगवेगळ्या नियमांनी संघटित करणे आणि त्यांचे पालन केले जाते याची खात्री करणे या प्रक्रियेला शासन म्हणतात. व्यक्तींचा समूह किंवा व्यवस्था नियम बनवते आणि त्यांचे पालन होते याची खात्री करते त्याला सरकार म्हणतात. काही महत्त्वाच्या नियमांना कायदे म्हणतात.

याचा अर्थ असा नाही की नियम आणि कायदे कायमचे निश्चित केले जातात. ज्याप्रमाणे आपण आपल्या पालकांशी घरातील एखाद्या विशिष्ट नियमाबद्दल चर्चा करू शकता किंवा विद्यार्थी संघटना शाळा किंवा विद्यापीठ व्यवस्थापनाला

नियम बदलण्यास सांगू शकते, त्याचप्रमाणे समाजाचे नियमन करणारे कायदे आणि नियमांमध्ये नागरिकांचाही अधिकार आहे. हे कसे घडते ते आपण पाहू.

आकृती 10.1

चला जाणून घऊया

- पान 152 वरील आ. 10.2 मधील दहा चित्रांमध्ये दर्शविलेल्या लोकसेवेच्या किंवा इतर उपक्रमांच्या श्रेणी ओळखता येतील का?
- या प्रत्येक उपक्रमात सरकार काय भूमिका बजावते, असे तुम्हाला वाटते?
- आपण आपल्या दैनंदिन जीवनातील इतर पैलूंचा विचार करू शकता जिथे सरकार महत्वाची भूमिका बजावते?

शासनाचे तीन अंग

जगभरात डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे समाजाच्या कार्यपद्धतीत बदल होत आहे. भारतात सुमारे 30 वर्षांपूर्वीपर्यंत दूरच्या नातेवाईकाकडे पैसे ट्रान्सफर करू इच्छिणाऱ्यांना फॉर्म भरल्यानंतर मनीऑर्डर पाठवण्यासाठी पोस्ट ऑफिसमध्ये रांगा लावाव्या लागत होत्या; किंवा एखाद्या व्यवसायाला पैसे पाठवायचे असतील तर डिमांड ड्राफ्ट घेण्यासाठी ते बँकेत रांगा लावत असत, जे नंतर पोस्टाने पाठवावे लागायचे. आपण कदाचित हे शब्द ('मनी ऑर्डर' किंवा 'डिमांड ड्राफ्ट') कधीच ऐकले नसतील, कारण आज आपल्याकडे त्वरित पैसे पाठविण्याचे डिजिटल माध्यम आहे!

मात्र, यामुळे गुन्हेगारांचा एक नवा वर्गही तयार झाला आहे, जो डेस्कही न सोडता लोकांचे पैसे चोरण्याचे डिजिटल मार्ग शोधतो. यामुळे अनेक सरकारांनी अशा गुन्हेगारी कारवायांना (ज्याला 'सायबर क्राईम' म्हणतात) लढा देण्यासाठी नवे कायदे पारित केले आहेत. समाजाला हातभार लावण्यासाठी आपल्या कौशल्याचा वापर करण्याऐवजी निरपराध लोकांचे कष्टाचे पैसे लुटण्यात विश्वास ठेवणाऱ्या काही गुन्हेगारांना अटक करून न्यायालयात शिक्षा सुनावण्यात आली आहे. त्यांना सहसा दंड तसेच काही वर्षे तुरुंगवास ही भोगावा लागतो.

सरकारच्या तीन शाखा किंवा 'अवयव' एकत्र कसे काम करतात हे आपण या उदाहरणाद्वारे पाहू शकतो:

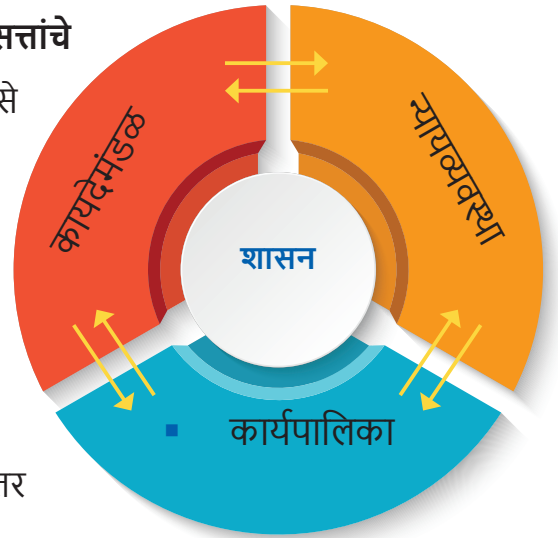
- कायदेमंडळ(legislature) ही नवीन कायदे (किंवा 'नियम ') बनवणारी संस्था आहे. कधीकधी ते विद्यमान कायदे अद्यवत करते किंवा काढून टाकते. हे लोकांच्या प्रतिनिधींच्या सभेद्वारे केले जाते. भारतीय व्यवस्था कशी काम करते हे आपण लवकरच पाहू.

- कायदे अंमलात **आणणारा** (किंवा 'अंमलबजावणी') करणारा अवयव म्हणजे कार्यपालिका होय. यात राष्ट्रप्रमुख (जे राष्ट्रपती, पंतप्रधान किंवा मुख्यमंत्री असू शकतात), मंत्री आणि 'कायदा व सुव्यवस्था' अंमलात आणण्याची जबाबदारी असलेल्या कोणत्याही एजन्सीचा समावेश आहे. (वरील उदाहरणात ती एजन्सी म्हणजे सायबर पोलिस.)
- कोणी कायदा मोडला आहे की नाही आणि तसे असेल तर आवश्यक असल्यास शिक्षेसह कोणती कारवाई करावी हे ठरविणारी न्यायालयांची व्यवस्था म्हणजे **न्यायव्यवस्था**. काही वेळा कार्यकारिणीने घेतलेला निर्णय योग्य आहे की नाही किंवा विधिमंडळाने संमत केलेला कायदा सर्वासाठी सुविचारी आणि न्याय्य आहे का, याचीही चाचपणी केली जाते.

चला जाणून घेऊया

वर वर्णन केलेल्या सायबर गुन्हेगारांच्या प्रकरणात तीन शासन अंगे (सरकारची तीन प्रमुख संस्थांचे) कार्य कसे करतात, हे स्पष्ट करा. ते कशा प्रकारे हस्तक्षेप करतात?

कुठल्याही चांगल्या शासन प्रणालीमध्ये, ही तीनही शासन अंगे वेगळी ठेवली पाहिजेत, जरी ती परस्परांशी संवाद साधून एकत्र कार्य करत असली तरी. या **विभाजनाला 'सत्तांचे विभाजन'** (आकृती 10.3) असे म्हणतात. यामागील उद्देश नियंत्रण आणि समतोल राखणे हा आहे. याचा अर्थ असा की प्रत्येक अंग दुसऱ्याच्या कार्यावर नजर ठेवू शकते आणि जर एखादे अंग आपल्या अपेक्षित भूमिकेच्या पलीकडे जाऊ लागले, तर संतुलन पुन्हा प्रस्थापित करू शकते.

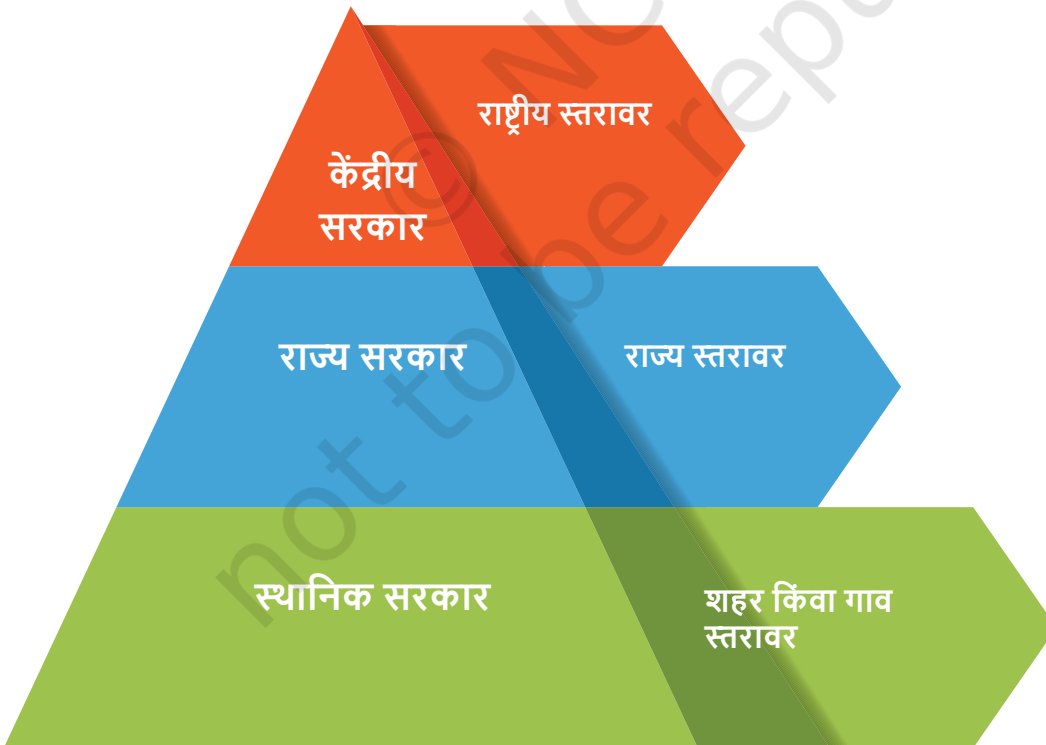
आकृती 10.3

चला जाणून घेऊया

वर्गाच्या उपक्रमासाठी, तुम्ही कल्पना करू शकता का की जर ही तीनही अंगे एकाच गटाच्या लोकांच्या ताब्यात असती, तर आपण कोणत्या प्रकारचा अव्यवस्थेचा साक्षीदार झालो असतो? तुम्ही अशा कोणत्या वास्तविक परिस्थितीबद्दल ऐकले आहे का?

सरकारचे तीन स्तर

कोणतेही सरकार किमान स्थानिक आणि राष्ट्रीय अशा दोन पातळ्यांवर चालते. भारतासह अनेक देशांमध्ये स्थानिक, राज्य किंवा प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय अशा तीन पातळ्यांवर किंवा स्तरांवर हे काम करते. प्रत्येक स्तर वेगवेगळ्या बाबी हाताळतो. तुलना करण्यासाठी, जर आपल्या घरातील बल्ब प्रकाश देत नसेल तर आपण प्रथम बल्ब, स्विच, फ्यूज इत्यादी तपासू शकता. जर ते कार्य करत नसेल तर आपण इलेक्ट्रिशियनला कॉल करू शकता आणि जर असे आढळले की समस्या आपल्या घरात नाही तर आपल्याला वीज मंडळाकडे जाऊन तक्रार दाखल करण्याची आवश्यकता असू शकते. समस्येला सामोरे जाण्याचे हे तीन स्तर आहेत.

आकृती 10.4

भारतात आपल्याकडे स्थानिक सरकारे, राज्य सरकारे आणि केंद्र सरकार आहेत (पृष्ठ 155 वरील आ. 10.4). कल्पना करा की काही दिवस मुसळधार पाऊस पडल्यानंतर एखाद्या जिल्ह्याच्या एखाद्या भागात पूर येतो. जर हे फार गंभीर नसेल तर स्थानिक अधिकारी त्यास सामोरे जाण्यास सक्षम होऊ शकतात. यात अनेक शहरे आणि अनेक गावांचा समावेश असेल, तर राज्य सरकार पुढाकार घेईल आणि पूरग्रस्तांच्या मदतीसाठी बचाव पथके पाठवेल. पण मोठ्या प्रमाणात महापूर आल्यास केंद्र सरकारही मदत सामुग्री, लष्कर वगैरे पाठवून मदतीला येऊ शकते. हे पुन्हा तीन स्तर आहेत.

चुकवू नका

आपल्या अनेक संस्थांना आपल्या प्राचीन ग्रंथांच्या ज्ञानाने प्रेरित ब्रीदवाक्ये आहेत. उदाहरणार्थ, भारत सरकारचे ब्रीदवाक्य "सत्यमेव जयते" आहे, ज्याचा अर्थ "सत्याचाच विजय होतो". सर्वोच्च न्यायालयाचे ब्रीदवाक्य यतो "धर्मस्थतो जयः" म्हणजेच, "जिथे धर्म आहे तेथे विजय आहे".

समोरच्या पानावरील तक्ता राष्ट्रीय आणि राज्य स्तरावरील सरकारच्या तीनही अंगांच्या प्रमुख कार्यांचा संक्षिप्त आढावा प्रदान करतो. त्यांच्या सविस्तर भूमिकेचा (सभांच्या नेमक्या कार्यांसह) अधिक सखोल अभ्यास आपण इयत्ता ७ मध्ये करू. (स्थानिक सरकारचा येथे उल्लेख केलेला नाही, कारण पुढील दोन प्रकरणांमध्ये आपण त्याचा अधिक सविस्तर अभ्यास करू).

चला जाणून घेऊया

- तक्ता लक्षपूर्वक पहा (आ. 10.5). आपल्या जीवनावर सर्वात जास्त परिणाम करणारी कार्ये आणि जबाबदाऱ्या अधोरेखित करा.
- दोन किंवा तीन प्रौढांना सरकारशी त्यांचा संबंध किंवा संवादाबद्दल विचारा - ते कोणत्या स्तरावर आणि कोणत्या उद्देशाने होते?

	इंडिया	राज्य स्तर
न्यायपालिका	भारताचे सर्वोच्च न्यायालय	उच्च न्यायालय

	राष्ट्रीय स्तर	राज्य स्तर
विधानमंडळ/ कायदेमंडळ	दोन सभागृहे - लोकसभा आणि राज्यसभा - राष्ट्रीय कायदे तयार करतात	एक राज्य विधानसभा किंवा विधान सभा (लक्षात घ्या की बहुतेक राज्यांमध्ये एकच विधानसभा असते; काही राज्यांमध्ये दोन असतात.)

सभागृह:

एक असे ठिकाण जिथे कायद्यांवर चर्चा केली जाते किंवा ते मंजूर केले जातात.जाते.

नाममात्र: केवळ नावासाठी. याचा अर्थ आपल्या संदर्भात असा आहे की भारताचे राष्ट्रपती आणि राज्याचे राज्यपाल हे प्रत्यक्ष कार्यकारी प्रमुख नसतात. विशिष्ट परिस्थितीत त्यांच्याकडे काही अधिकार असतात, परंतु सामान्यतः ते केंद्र सरकार किंवा राज्य सरकारच्या कारभारात हस्तक्षेप करत नाहीत.

	केंद्र सरकार	राज्य सरकार
कार्यकारी	भारताच्या राष्ट्रपतीच्या नेतृत्वाखाली (नाममात्र प्रमुख आणि भारतीय सशस्त्र दलांचे सर्वोच्च कमांडर), पंतप्रधान कार्यकारी प्रमुख म्हणून कार्य करतात.	राज्यपालाच्या नेतृत्वाखाली (नाममात्र प्रमुख), मुख्यमंत्री कार्यकारी प्रमुख म्हणून कार्य करतात.
कार्यकारिणीची कार्ये व जबाबदाऱ्या (यादी परिपूर्ण नाही)	- संरक्षण - परराष्ट्र व्यवहार - अणुऊर्जा - दळणवळण - चलन - आंतरराज्यीय वाणिज्य - शिक्षण - राष्ट्रीय धोरणांची आखणी	- पोलीस, कायदा व सुव्यवस्था - केंद्र सरकारने राज्य स्तरावर केलेल्या कायद्यांचे अनुकूलन व अंमलबजावणी. - सार्वजनिक आरोग्य - शिक्षण - कृषि - सिंचन - स्थानिक सरकार

आकृती 10.5

डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम

1931 मध्ये तामिळनाडूतील रामेश्वरम येथे एका सामान्य कुटुंबात जन्मलेले डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम हे एक प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ होते, त्यांना भारताच्या अंतराळ कार्यक्रम, क्षेपणास्त्र कार्यक्रम आणि आण्विक क्षमतेच्या विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिकेसाठी 'मिसाईल मॅन ऑफ इंडिया' म्हणून टोपणनाव देण्यात आले होते.

अब्दुल कलाम यांनी 2002 ते 2007 या काळात भारताचे 11वे राष्ट्रपती म्हणून काम पाहिले. उच्च पदावर असूनही उत्तम शिक्षण आणि नावीन्यपूर्णतेच्या ध्यासातून ते लोकांशी आणि

विशेषतः तरुणांशी खोलवर जोडले गेले. नम्रता, सामाजिक कार्यासाठी समर्पण आणि देशाप्रती असलेली बांधिलकी यामुळे त्यांनी लाखो लोकांना प्रेरणा दिली. त्यांनी तरुण भारतीयांना मोठी स्वप्ने पाहण्यासाठी आणि त्यांचे ध्येय साध्य करण्यासाठी कठोर परिश्रम करण्यास प्रोत्साहित केले.

भारताचे राष्ट्रपती म्हणून आपले पद नाममात्र असले तरी ते महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात, असंख्य लोकांच्या जीवनावर परिणाम करू शकतात, हे डॉ. कलाम यांनी दाखवून दिले.

त्यांच्या काही प्रेरणादायी विचारांवर आपण चिंतन करूया.

“आकाशाकडे बघा. आपण एकटे नाही. संपूर्ण विश्व आपल्यासाठी अनुकूल आहे आणि जे स्वप्ने पाहतात आणि मेहनत करतात, त्यांना सर्वोत्तम देण्यासाठीच ते कार्य करते..”

“जर तुम्ही अपयशी झालात, तर कधीही हार मानू नका, कारण F.A.I.L. म्हणजे 'First Attempt In Learning' (शिकण्याचा पहिला प्रयत्न) असतो. End म्हणजे शेवट नाही, कारण E.N.D. म्हणजे 'Effort Never Dies' (प्रयत्न कधीही संपत नाहीत). जर तुम्हाला 'No' (नकार) मिळाला, तर लक्षात ठेवा N.O. म्हणजे 'Next Opportunity' (पुढील संधी) असते. म्हणूनच, नेहमी सकारात्मक रहा..”

“तुमच्या ध्येयात यशस्वी होण्यासाठी, एकाग्र निष्ठा असणे अत्यंत आवश्यक आहे..”

“स्वप्न म्हणजे जे तुम्हाला झोपेत दिसते ते नव्हे, तर ते आहे जे तुम्हाला झोपू देत नाही.”

“चार गोष्टी पाळल्या तर कोणतेही यश मिळवता येते — उच्च ध्येय, ज्ञानाची प्राप्ती, कठोर परिश्रम आणि चिकाटी..”

लोकशाही

तुम्ही लक्षात घेतले असेल की आपण आधी 'लोकांचे प्रतिनिधी' याचा उल्लेख केला होता. हा **लोकशाहीचा** एक प्रमुख पाया आहे, जो आज जगातील बहुतांश देशांनी स्वीकारला आहे. 'लोकशाही' हा शब्द दोन ग्रीक शब्दांपासून आला आहे — demos म्हणजे 'लोक' आणि kratos म्हणजे 'शासन' किंवा 'सत्ता'. त्यामुळे 'लोकशाही' याचा शब्दशः अर्थ 'लोकांचे राज्य' असा होतो.

पण सर्व लोक प्रत्यक्षपणे राज्य करू शकतात का? हे स्पष्टपणे शक्य नाही. कल्पना करा, तुमच्या वर्गात काही समस्या आहे, जी तुम्हाला मुख्याध्यापकांच्या निदर्शनास आणायची आहे — कदाचित वर्गाची सुविधा ठीक नाही, शाळेच्या इमारतीत काही समस्या आहे, किंवा तुम्हाला सहलीसाठी एखादी विशिष्ट तारीख सुचवायची आहे. अशा वेळी संपूर्ण वर्ग मुख्याध्यापकांकडे जाऊ शकतो का? हे शक्य नाही. म्हणूनच अनेक शाळांमध्ये 'वर्ग प्रमुख' किंवा 'वर्ग प्रतिनिधी' असतो, ज्याची निवड संपूर्ण वर्गाने केली असते. जरी प्रतिनिधी नसला, तरी अशा विशिष्ट कारणांसाठी एक प्रतिनिधी निवडता येतो. आणि त्याच्याद्वारेच हा विषय मांडला जातो.

हीच प्रक्रिया राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावर देखील लागू होते. लोक निवडणुकीद्वारे आपल्या **प्रतिनिधींना** निवडतात, जे त्यांच्या विधिमंडळांचे सदस्य बनतात. ते राज्य पातळीवर '**विधानसभा सदस्य**' (MLA) म्हणून ओळखले जातात, तर राष्ट्रीय पातळीवर त्यांना '**संसद सदस्य**' (MP) म्हटले जाते.

हे सर्व सदस्य विधिमंडळात कायदे, समस्या आणि त्यांची उत्तरे यावर चर्चा करतात. वेगवेगळ्या मतांमध्ये समन्वय साधण्यासाठी संवाद आणि वादविवाद होतो.

भारतातील कोणत्याही आधुनिक **लोकशाहीप्रमाणेच** भारत एक प्रतिनिधी लोकशाही आहे. भारत जगातील सर्वात मोठी लोकशाही आहे, आणि 2024 मध्ये सुमारे 970 दशलक्ष (97 कोटी) मतदार आहेत! तत्त्वतः, 18 वर्षांवरील सर्व भारतीय नागरिकांना या निवडणुकांमध्ये भाग घेण्याचा अधिकार आहे.

कल्पना करा की तुमच्या वर्गाने सहलीसाठी दोन ठिकाणे निवडली आहेत — A आणि B. वर्गातील विद्यार्थी दोन्ही ठिकाणांच्या फायदे आणि तोटे यावर चर्चा करतात — अंतर, वेळ, खर्च, सोयीसुविधा इत्यादी गोष्टी विचारात घेतल्या जातात. पण कोणते ठिकाण निवडायचे यावर सहमती होत नाही.

शेवटी शिक्षक मतदान करण्याचा निर्णय घेतात. ठिकाण A पसंत असलेले विद्यार्थी हात वर करतात आणि ठिकाण B पसंत असलेले विद्यार्थीही हात वर करतात. ज्या ठिकाणाला जास्त मते मिळतात, तो निर्णय घेतला जातो. ही प्रक्रिया प्रत्यक्ष लोकशाही म्हणून ओळखली जाते, कारण प्रत्येक व्यक्तीचे मत थेट घेतले जाते.

‘ग्रामस्तर लोकशाही’ या संकल्पनेचा अर्थ असा आहे की ती एक अशी प्रणाली आहे जिथे सामान्य नागरिकांना त्यांच्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या निर्णयांमध्ये भाग घेण्याची संधी मिळते. अशा प्रणालीत नागरिकांना त्यांच्या मतांद्वारे त्यांच्या गरजांवर परिणाम करणाऱ्या निर्णयांमध्ये सहभाग घेता येतो.

भारतीय लोकशाहीच्या अधिक वैशिष्ट्यांचा अभ्यास आपण पुढील दोन प्रकरणांमध्ये तसेच उच्च इयत्तांमध्ये करू.

पुढे जाण्याआधी...

- कोणताही देश शासन आणि सरकारशिवाय चालू शकत नाही.
- आधुनिक सरकारचे कायदेमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका असे तीन अंग आहेत, ज्यांनी एकत्र काम करणे आवश्यक आहे.
- भारत सरकार केंद्र किंवा राष्ट्रीय, राज्य आणि स्थानिक अशा तीन पातळ्यांवर काम करते.
- लोकशाही ही या व्यवस्थेची एकंदर चौकट आहे. राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावर निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधीं मार्फत हे काम करते.

प्रश्न, उपक्रम आणि प्रकल्प

1. स्वतःला तपासा — लोकशाही म्हणजे काय? प्रत्यक्ष लोकशाही आणि प्रतिनिधी लोकशाही यामधील फरक काय आहे?
2. शासनाच्या तिन्ही अंगांचे स्मरण करा. त्यांच्या वेगवेगळ्या भूमिका काय आहेत?
3. आपल्याला सरकारच्या तीन स्तरांची गरज का आहे?
4. प्रकल्प: आपल्यापैकी बऱ्याच जणांना कोविड -19 साथीच्या काळात झालेला लॉकडाऊन आठवत असेल. त्यावेळी केलेल्या सर्व कारवायांची यादी तयार करा? परिस्थिती हाताळण्यात सरकारचे कोणते स्तर सहभागी होते? सरकारच्या प्रत्येक अंगाची भूमिका काय होती?

नूडल्स

© NCERT
not to be republished

